

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂԵՐԻՑ ՍՏԱՑՎԱԾ ԶԵԿՈՒՑԱԳՐԵՐԸ 1890-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅԱՆ, ԹՎԱՔԱՆԱԿԻ ԵՎ ՑՈՒՑԱԲԵՐՎԵԼԻՔ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր – Կովկասի Հայոց Բարեգործական ընկերություն, փախստական, Բաթումի վարչություն, Սուրմալուի վարչություն, Վաղարշապատ, Կարս, Ադստաֆա, Ալեքսանդրապոլի վարչություն, Նուխի մասնաճյուղ, Արիստակես եպիսկոպոս Սեդրակյան

Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլն Օսմանյան կայսրությունում սկիզբ առավ XIX դարի 90-ական թվականներին: Այդ քաղաքականության դրդիչ ուժը Բեռլինի վեհաժողովում Հայկական հարցի միջազգայնացումն էր, երբ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների հարցը վերածվեց միջազգային խնդրի: Աբդուլ Համիդ II-ը գտնում էր, որ նման գաղափարի կենսագործումը կարող է հանգեցնել Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության, ապա նաև անկախության: Չնայած նա մեծ տերությունների ճնշման ներքո ընդունեց բարենորոգումների ծրագիրը, բայց միաժամանակ իր ստանձնած «չարաբաստիկ» պարտականություններից խուսափելու միակ միջոցը համարում էր հայերին կոտորելը: Աբդուլ Համիդի՝ արևմտահայության բնաջնջման ծրագրի կենսագործումն սկսվեց 1890-ական թվականների սկզբին, երբ օսմանյան իշխանությունները, քողարկելով իրենց իրական ծրագրերը, ձգտում էին քրդերի և չերքեզների միջոցով արևմտահայությանը դնել տնտեսական անելանելի կացության մեջ և ըստ այդմ դրդել զանգվածային գաղթի: Բրիտանացի նշանավոր լրագրող Էմիլ Դիլոնը այդ քաղաքականությունը համարում էր հայերի ոչնչացման ծրագրի իրականացման առաջին քայլը¹:

Արևմտահայության հանդեպ Աբդուլ Համիդի իրականացրած ցեղասպան քաղաքականությունը զագաթնակետին հասավ 1894-1896 թթ., երբ զանգվածային կոտորածների գոհ դարձան շուրջ 300.000 հայեր: Հայ ժողովրդի բնաջնջման հետևանքներից էր նաև մահվան ճիրաններից փրկվածների արտագաղթը, որն

¹ Ст' u Диллон Э., Положение дел в Турецкой Армении // Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1897, отд. II, с. 15.

ավելի ամայացրեց Արևմտյան Հայաստանը՝ նպաստելով ազգացեղային նկարագրի աղճատման հետագա խորացմանը¹:

Արևմտահայ փախստականները գտնվում էին սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններում՝ սննդի բացակայություն, տարբեր հիվանդություններ: Նրանց օգնելու և մահվան ճիրաններից փրկելու համար անհրաժեշտ էր կազմակերպել շուտափույթ օգնություն: Հարկ է փաստել, որ զանգվածային կոտորածներից փրկված և Կովկասի կառավարչապետություն հասած հայերին չէր ցուցաբերվում անհրաժեշտ ուշադրություն: Մարդասիրական այդ գործի իրականացումն իր վրա վերցրեց 1881 թ. նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում բժիշկ Բ. Նավասարդյանի նախաձեռնությամբ հիմնադրված Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը (ԿՀԲԸ), որը ղեկավարում էին դրա խորհուրդը և տեղական վարչությունը: 1899 թ. այն ուներ 21 մասնաճյուղ (Երևանում, Վաղարշապատում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Շուշիում, Վլադիկավկազում և այլուր):

ԿՀԲԸ-ն օգնության ձեռք մեկնեց փախստականներին սկսած 1895 թ. աշնանից, երբ կոտորածներն ահագնացան Տրապիզոնում և նրա շրջակայքում²: Ըստ վրաց-իմերեթական թեմի առաջնորդ Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցի՝ նոյեմբերի 13-ին ԿՀԲԸ-ի խորհրդին հղած նամակի՝ շուրջ չորս հազար գաղթական, որոնց մեծ մասը կանայք և երեխաներ էին, անցել էին ռուս-թուրքական սահմանը և ապաստանել Կովկասի կառավարչապետության տարբեր գավառներում, գլխավորապես Երևանի նահանգում³: Տարրական պայմաններից զուրկ տրապիզոնցիները առաջին փախստականներն էին, որոնք հատեցին Կովկասի սահմանը: Այդ իսկ պատճառով թեմի առաջնորդը խնդրում է ԿՀԲԸ-ն վարչությանն անմիջապես միջոցներ ձեռնարկել նրանց օգնելու համար: ԿՀԲԸ-ն մինչ այդ նման ձեռնարկ չէր կատարել, որովհետև բարեգործական ընկերության կանոնադրությունը թույլ չէր տալիս գործունեություն ծավալել կառավարչապետության սահմաններից դուրս: Բայց քանի որ փախստականների քարավանն արդեն մուտք էր գործել Կովկաս, ուստի ընկերության կանոնադրության 2-րդ կետի համաձայն նրան ընձեռվում էր փախստականներին օգնելու հնարավորություն⁴:

Թեև ԿՀԲԸ-ն այդուհետև սկսում է օգնել փախստականներին, որոնք, սակայն, անբավարար էին: Ուստի նա դիմում է իշխանություններին՝ փախստականների համար դրամական և այլ միջոցներ հանգանակելու թույլտվություն ստանալու նպատակով, սակայն Կովկասի կառավարչապետությունն այս

¹ Հայոց պատմություն, հ. 3, գիրք I, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-XIX դարի վերջ), Երևան, 2010, էջ 542:

² Այդ մասին տե՛ս 1895, Massacres d'Arméniens. Alphonse Cillière, consul de France à Trébizonde. Texte présenté par Gérard Dédéyan, Claire Mouradian et Yves Ternon, Toulouse, 2010:

³ Տե՛ս **Լեո**, Երեսնամեակ Հայոց բարեգործական ընկերութեան Կովկասում 1881-1911, Թիֆլիս, 1911, էջ 112:

⁴ Նույն տեղում, էջ 113:

առաջարկությունը մերժում է: Կոտորածների և փախստականների դրության մասին լուրերը տարածվում էին նաև մամուլի միջոցով, որի շնորհիվ բարեգութ մարդիկ սկսում են տարբեր վայրերից օգնություն ուղարկել ԿՀԲԸ-ին: Փախըստականներին օգնելու համար խորհուրդը որոշում է կազմել հանձնաժողով, որի անդամները պետք է շրջեն և ծանոթանային նրանց կացությանը: Վերջինս պետք է որոշեր ցուցաբերվելիք օգնության եղանակն ու չափը:

ԿՀԲԸ-ն իր մասնաճյուղերից ստանում է օգնության մասին համապատասխան զեկուցագրեր, որոնց մի մասը հայտնաբերել ենք Հայաստանի ազգային արխիվի թիվ 28 ֆոնդում (Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերություն)¹: Դրանք կարևոր սկզբնաղբյուրներ են, որոնցում մասնաճյուղերը մանրակրկիտ և ամփոփ ներկայացրել են իրենց շրջանում ապաստանած փախստականների կացությունը, թվաքանակը և նրանց ցուցաբերվելիք անհրաժեշտ օգնության մանրամասները:

Ուղղագրական և կետադրական որոշ շտկումներով՝ առաջին անգամ հրատարակվող այս վավերագրերը նոր խոսք են Հայոց ցեղասպանության պատմագրության ասպարեզում:

Մեր միջամտությունները տրված են ուղղագիծ փակագծերում, իսկ ընդգծումները բնագրային են:

ԼԻԼԻԹ ՔՈՍՅԱՆ

1

Հայոց բարեգործական ընկերություն
Կովկասում տեղական վարչություն²
10 դեկտեմբերի 1896 թ. Բաթում

Թիֆլիսի Կեդրոնական Խորհրդին

Խորհրդիդ ցանկութեան համեմատ տալիս ենք հետևեալ մի քանի տեղեկությունները քաղաքս հասնող գաղթականների մեր հասցրած օգնութեան եղանակների մասին, վերապահելով մանրամասնություններն և հաշիւները ամսավերջի տեղեկագրի և կրկնում մեր խնդիրը, որ անհրաժեշտ է այս ձևեռ օգնութեան ձեռք կարկառել այդ դժբախտներին ազատելու համար նրանց քաղցի և ցրտի անողոք ճիրաններից:

¹ Նշված ֆոնդում պահվող՝ 1890-ական թթ. վերաբերող վավերագրերի զգալի մասն անտիպ է: Դրանց որոշ մասը օգտագործել է անվանի պատմաբան Լեոն իր «Երեսնամեակ Հայոց բարեգործական ընկերութեան Կովկասում 1881-1911» աշխատության մեջ:

² ԿՀԲԸ-ի Բաթումի վարչության նախագահ Ա. Հովհաննիսյանի հաշվետվությունը ԿՀԲԸ-ի վարչությանը՝ փախստականներին ցուցաբերած օգնության մասին:

Անցեալ տարուայ¹ դժբախտ կոտորածներից անմիջապէս յետոյ սգաւոր, ահաբեկեալ, և կողոպտված ժողովուրդը Տրապիզոնից, ծովափնեայ ուրիշ և մինչև իսկ ցամաքային քաղաքներից սկսաւ թափիլ Բաթում: Այդ գաղթականութեան հոսանքը դադրեցաւ գրեթէ զարնան սկզբներին հայրենագուրկ անելով մօտաւորապէս 3000 հոգու: Այս 3000 հոգուց 1000-ին մենք կարողացանք օգնութեան ձեռք մեկնել հետևեալ եղանակներով, ծախսելով մօտաւորապէս 4500-5000 ռուբլի:

I Բնակարան

Վարչութեանս առաջին պարտաւորութիւնն ոչ մի ծանօթ չ'ունեցող, լեզու չ'իմացող, նիւթական միջոցներից զրկուած, Բաթումի մշտատար անձրև ծխի տակ [sic] ծովափի աւազների վերայ շուարած մնացած այրիներին և որբերին ընդունել և պատսպարան տալ: Այս նպատակով 6 սենեակից բաղկացած մի տուն վարձեցինք, ուր 6 ամսուայ ընթացքում օթևան գտան շատ անտերունջ ընտանիքներ, որոնցից 4-ը ամբողջ վեց ամիս պատսպարուեցան այստեղ:

Բ. Գաղթականական հոսանքի սաստիկ եղած ժամանակ ճանապարհորդների յատուկ քարավանսարայներում սենյակներ վարձեցինք:

Գ. 25-ից 30 ընտանիքի առանձին բնակարանի վարձ տուինք, ոմանց մէկ ամսուայ, ոմանց աւիլի, իսկ կան մի քանի բոլորովին անտերունջներ, որոնց մինչ այժմս էլ տալիս ենք:

II Սննդադրամ

Մեր պատսպարած ընտանիքներին հարկաւոր էր կերակրել, ըստ ընտանիքը կազմող անդամոց թւին մի որոշ ամսական տալով: Մենք տուել ենք սննդադրամ ամսական 5-10 ռուբլի, ոմանց մէկ, ոմանց աւելի և մի երկու որբերով ծանրաբեռնուած թշուառների մինչև այսօր: Միանուագ սննդադրամ տուել ենք աշխատել ցանկացող և [աշխատանք] չ'գտնող գաղթականներին մինչև մի որևիցէ պարապունք գտնելին: Ամսական սննդադրամ տրուիլէ նաև քաղաքս շրջապատող գիւղերում պատսպարվող գաղթական շարանաց:

III Ճանապարհածախս

Քաղաքս հասնող գաղթականների մեծագոյն մասը քաղաքս չէր մնում, նրանք ունէին ոմանք մերձաւոր, ոմանք հեռաւոր ազգականներ, վաղուց գաղթած և կամ պանդխտած Սև ծովի ռուսական ափի քաղաքները, որոնք գլխաւորապէս ծխախոտի մշակութեամբ են պարապում և փափագում էին հասնել նրանց մոտ հաստատելով, որ էլ ապահովուած են իբր իրանց ազգականների մոտ լինին: Եւ իսկապէս էլ բոլորովին ապահով վիճակ ունին բոլոր այն գաղթականները որոնք տեղաւորվել են իրենց ազգականների մոտ և երկրագործութեամբ են պարապում, բայց ինչպէս գալ նրանց մոտ փող

¹ Նկատի ունի 1895 թ., երբ Արդուլ Համիդ II-ի նախաձեռնած զանգվածային կոտորածները նոր թափ ստացան:

չունին: Շատերը մինչև իսկ նրանց հասցեն չունեն և նրանց բնակած քաղաքին անունը չեն իմանում: Շատ ընտանիքների ազգականներին գտնելով և նրանցից փող բերել տալով ճանապարհ ենք դրել, ուրիշներին ճանապարհաձախսից պակասած փողն ենք տուիլ և աւելի շատերին ամբողջ ճանապարհաձախսն ենք տուիլ գլխաւորապէս Սև ծովի Կովկասեան ափերի քաղաքները՝ Սոխում, Սոչի, Նովորոսիսկ, մասամբ էլ Կերչ և Թէօտոսիայ:

IV Գործ

Վարչութեան մտածողութեան գլխաւոր առարկայն եղել է գործ գտնիլ, աշխատել կարողացողներին, որպէսզի, ընդ միշտ ազատենք իրանց թշուառագոյն դրութիւնից: Այս նպատակով իզական սեռից ոմանց պատուաւոր ընտանիքներում տեղ ենք գտել, իսկ այր մարդկանց գործարանում աշխատութիւն, ոմանց էլ բանակցութեան մտնելով ուրիշ քաղաքների հետ գործ և պաշտօն ենք գտել և ընտանիքով ուղարկել այն տեղը: Բացի այս բարոյական պաշտպանութիւնից ընտանիքի հայր արհեստաւորներն գործիքների և հում նիւթի (թիթեղ, կաշի, մարմար) գտնել և կամ մի փոքր առևտուր սկսելու (միրգ, ձուկ, թէյ, սալէպ¹) համար դրամագլուխ ենք տուել 10-30 ռուբլի: Մենք տուել ենք նոյնպէս երկրագործական և բնակարաններ շինելու գործիքներ գաղթական գիւղացիներին:

V Հանդերձեղէն

Մոտաւորապէս երկու սեռին պատկանող 500 հոգու տուել ենք շորեղէն: Վերարկուններ, շալեր, զգեստներ, ձերմակեղէններ, գուլպաներ, կոշիկներ: Այդ զգեստեղէնները ստացած էինք Թիֆլիզից, Եկատիրինոդարից և Ամերիկայից:

VI Բժշկական օգնութիւն

Բժշկական օգնութիւն հասցրինք երեք եղանակով:

Ա. Պ[արոնայք] բժիշկներ, Միքայէլ Միրիմանեանց և Միքայէլ Զաքարեանց խնամել են իրապէս գաղթական հիւանդներին թէ իրանց մոտ ընդունելով և թէ նրանց այցելելով:

Բ. Պետք եղած դեղորայքը ամբողջապէս վարչութիւնս է հոգացել նախապէս պայմանավորվելով Պ[արոն] Պիրքիվիզին հետ, որը 40 % զիջում է անում:

Գ. Կոտորածներում վիրաւորուածներին և ծանր հիւանդներին հիւանդանոց է փոխադրել և իր ծախսով բժշկել և վիրաբուժական գործողութիւններ անիլ տուել:

Ահա համառոտակի կերպով տեղեկացրինք Ձեզ թէ որքա՞ն փողով, որչա՞փ հոգու, ի՞նչ օգնութիւն ենք հասցրել: Մենք հաստատում ենք, որ մեր

¹ Խոլորձի կոճղեգրային արմատներից հանվող օսլա հիշեցնող սննդարար նյութ, մեղրապ:

կարողացածը արհնք մեր սուղ միջոցներով որչափ կարելի է աւելի օգտակար լինելու:

Այժմ նոր կարիք է զգացվում օգնութեան: Պօլսոյ կոտորածը գաղթականների նոր հոսանք առաջ բերաւ: Մօտաւորապէս 400 ընտանիք Տրապիզոնից քաղաքս խուժեց վախենալով նոր կոտորածից: Սրանց մեծ մասը Բաթումում մնացին, մօտաւորապէս 150 ընտանիք օգնութեան անհրաժեշտ պէտք ունեն: Կ. Պոլսից և ուրիշ քաղաքներից էլ մշտապէս եկողներ կան, որոնք նոյնպէս օգնութեան կարոտ են մինչև մի գործ գտնիլին կամ մի ուրիշ քաղաք գտնվող ազգականի մոտ հասնելու համար ճանապարհածախս: Մենք ի մոտոյ տեսնում ենք թշուառութիւնը: Բայց բաւարար օգնութիւն հասնելու միջոց չ'ունինք: Անտանելի է նրանց վիճակը: Խնդրում ենք որչափ կարելի է շատ և որչափ կարելի է շուտ օգնութեան հասէք:

Նախագահ վարչութեան՝ Աբիսողոմ Հովհաննիսեան
Գործավար՝ Մ. Համբարձումեան
«Մակ[ագրութիւն] ստ[ացուել է] 15 դեկտ[եմբերի] 1896 № 372»

ՀԱՄ, ֆ. 28, գ. 357, ց. 1, թ. 80-82 շրջ.: Բնագիր, ձեռագիր:

2

20 հոկտեմբերի 1896 թ.
Իգդիր¹

Յարգելի պ. Համբարձում Առաքելեան

Ձեր Հոկտեմբեր 13 թով գրած նամակն ստացայ և չափից դուրս ուրախացայ, որովհետև մենք գաղթականների ահագին բազմութեան նոյնքան ահագին պահանջների և կարիքների առաջ զլուխներս բոլորովին կորցրել էինք: Ձեր նամակն ավելի քան ի դէպ էր: Ահա շտապում եմ ուղարկել ներփակեալ ցուցակը, որն, ինչպէս թուում է ինձ, պէտք է կարողանայ տալ Ձեզ բաւարար տեղեկութիւններ գաղթականների թիւ և բնակավայրի մասին: Ձեր նամակն ստանալուց յիտոյ [sic] ձեռնարկուեցաւ այդ ցուցակի կազմութեան և պատասխանիս մի փոքր ուշանալու պատճառն էլ հենց այդ ցուցակն է, որովհետև բաւականին ժամանակ իւրէջ: Գաղթականները մեծաւ մասամբ ցրուած են Սուրմալուի գիւղերը ու մանրամասն ու ճիշտ ցուցակ կազմելու համար անհրաժեշտ էր շրջել իւրաքանչիւր գիւղ: Իմ խնդրով այդ նեղութիւնը յանձն առաւ Իգդիրից հեռու ընկած գիւղերի համար ուսուցիչ Խ. Աբրահա-

¹ ԿՀԲԸ-ն Սուրմալուի վարչության հաշվետվությունը գավառում ապաստանած փախստականների դրության, թվաքանակի և ցույց տրվող օգնության մասին:

մեան, իսկ Իգդիրում և նորան մոտիկ գիւղերում ես եմ ցուցակագրել: Այսպիսով թէն մի փոքր ուշ կարողացայ պատասխանել, բայց կարող եմ կատարելապէս վստահացնել Ձեզ, որ ցուցակը բոլորովին ճիշտ է: Մենք աշխատեցինք ցուցակում նշանակել, ինչպէս տեսնում եք, տղաների և աղջիկների թիւից բացի և նոցա տարիքը: Ես այդ բանը անհրաժեշտ համարեցի, որովհետև այլապէս դժուար կը լինէր Ձեզ համար որոշել զգեստների տեսակը և ծաւարը: Ցուցակագրուած են 99 ընտանիք 775 հոգուց կազմված, բայց այդ թիւը վերջնական չը պետք է համարել՝ նախ այն պատճառով, որ Սուրմալուի 4 լեռնային գիւղերը Մօլլա Ղամար¹, Գիւլիջայ², Աբասգիօլ³ և Կողբ⁴ չը կարողացանք մարդ ուղարկել և տեղական գաղթականները ցուցակագրել և երկրորդ՝ գաղթականները դեռ շարունակում են գալ և ո՛վ գիտէ գուցէ մինչև որ այս ցուցակը Ձեր ձեռքը հասնի, դոցա թիւը 1000-ից անցնի: Մանաւանդ որ շատերն իրանց ընտանիքի մի մասը թողել են Բայազետ կամ Ալաշկերտ և նորեն գնում բերում են: Յամենայն դէպս Բարեգ[ործական] Ընկեր[ույթյան] օգնութիւնը պետք է հազար հոգուց ոչ պակաս անձանց համար ի նկատի ունենայ:

Գաղթականները Սուրմալուի գիւղերում բաժանուած են գաւառիս գործակալ Հմայեակ վարդապետ Արշարունու ջանքերով: Սահմանն անցած իւրաքանչիւր խումբ դիմել է սորան և սա էլ յանձնարարականներ գրելով գիւղերի քահանաների և երեսփոխանների վերայ պատուիրիլ է տեղ և կերակուր տալ թշուառներին և 2 անգամ էլ անձամբ շրջել է և տեղեկացել նոցա վիճակի մասին: Դոցա վիճակին անձամբ ծանօթ լինելու առիթ եմ ունեցել և ես: Կաշխատեմ համառօտ կերպով ներկայացնել նոցա դրութիւնը, երկարօրէն գրել խիստ դժուար է: Գաղթականները մեր գավառ են մտել առանց բացառութեան մերկ և իսպառ կողոպտուած, առաջին եկողները կարողացան Իգդիրից հնոտիներ ստանալ՝ մնացածները դորանից էլ զուրկ մնացին: Գիւղերում դոցա տուել են բնակարան (շատերը խիստ անյարմար, խոնաւ) ուտելու հաց, տեղտեղ է [sic] հաւաքել են նրանց համար բաւականին ցորեն: Իսկ նոցա զգեստի և մանաւանդ անկողինների մասին ոչ ոք չէ հոգացել և գաղթականները համարեա առանց կամ սակայն բացառութեամբ զուրկ են հագնելիքից և գիշերները ծածկոյթ չունին: Մի քանի գիւղեր գործակալի յորդորներով աշխատեցին նոցա զգեստ և անկողիններ էլ մատակարարիլ՝ գնուեցան կտաւներ, բամբազեղէններ բայց արդիւնքը քիչ էր և հազիւ թէ 100

¹ Գյուղ Երևանի նահանգի Սուրմալու գավառում, հայաբնակ է եղել մինչև 1918-1920 թթ.:

² Գյուղ Երևանի նահանգի Երևան գավառում:

³ Գյուղ Երևանի նահանգի Սուրմալու գավառում, բնակիչները գերազանցապէս հայեր են եղել, որոնց նախնիների մի մասը 1828-1829 թթ. գաղթել է Պարսկահայաստանից, իսկ մյուս մասը՝ 1915-1918 թթ. Արևմտյան Հայաստանից:

⁴ Ավան Երևանի նահանգի Սուրմալու գավառում:

հոգի քաւականութիւն ստացած լինի: Այսպէս Փանիկ¹ գիւղում տրուած է անկողին, Իգդիրում իմ մոտիկ անձանց ջանքերով կարողացանք կարել 25 վերմակ և մոտ 80 երեխայի 1-12-15 տար[եկանների համար] բամբակից մի վերնազգեստ և մի վարտիկ կարել տալ, մնացած ահագին բազմութիւնը պաշարել է մեզ և աղաչում է տալ իրանց զգեստ և մանաւանդ տաք անկողին: Գիւղական բնակարանները խոնաւ են, խոնաւ են մանաւանդ գոմերի² ուր մեծաւ մասամբ ապաստանուել են թշուառները, առանց անկողնի, սառը գետնի վրայ պառկելով շատ շատերը հիւանդացան, տիֆը համարեա թէ համաճարակ է խեղճերի մէջ, չը կայ ընտանիք, որ 1-2-3-4 անդամ չունենայ հիւանդ, քիչ չ'են նաև մեռնողները և շարունակում են մեռնել բժշկական օգնութեան կատարեալ բացակայութեամբ: Թէև Իգդիրում կայ եթմիկների³ համար հիւանդանոց (При...⁴ покоя), բայց դա բացառապէս տեղական ժողովրդի համար է բժիշկն օտարներին այցելելու պարտական չէ, տեղ տալու նույնպէս, թեւ բժիշկը Չիլիատով բաւական բարեմիտ մարդ է, երբեմն երբեմն իրան դիմողներին չէ մերժում, բայց միայն Իգդիրում եղածներն են դիմում, այն էլ մի քանիսը, իսկ գիւղերը բոլորովին զուրկ են: Երկու օր առաջ գաւառապետի հրամանով դասական բժիշկի ֆելդշերը շրջեց գիւղերը հիւանդներին ցուցակագրելու համար, ասում են թէ դեղ էլ կը տան, բայց այդ էլ հազիւ թէ որևէ արդիւնք ունենայ, որովհետև մինչև այժմ ոչինչ չէ եղել, մինչև գրեն մինչև մտածեն վճռեն դեղ տալ, տիֆով հիւանդը մեռած կը լինի: Անհրաժեշտ է անմիջական օգնութիւն: Իմ բոլոր ասածներն ամփոփե.

- ա) Բարեգործ[ական] ընկերութիւնը պէտք է ի նկատի ունենայ 1000 հոգի:
- բ) Պետք է այդ բոլոր գաղթականներին սակաւ բացառութեամբ պատրաստել հագնելու շորեր մանաւանդ կանանց ու երեխաներին:
- գ) Ամենից անհրաժեշտ է այն շատ շուտով հասցնել վերմակներ և դօշագներ՝ հիւանդանում են բաց պառկելուց, պէտք է շտապել որքան հնարաւոր է:
- դ) Պետք է մտածել բժշկական օգնութեան մասին, դորա համար, ես իմ կողմից կ'առաջարկեի ուղարկել ընկերութեան բժիշկ անդամներից մէկին, որը կրկնակի նպատակ կ'ունենար, թէ հիւանդութիւնների առաջը կ'առնէր և թէ անձամբ վերահասու կը լինէր գաղթականների կացութեան: Ինչ ասել կ'ուզի, որ այդ բժիշկը պէտք է հնարաւորութիւն ունենայ և դեղեր գնել և բաժանել:
- ե) Իրերի բաշխումը Էջմիածնի բարեգ[ործական] ընկ[երութեան] ճիւղին յանձնիլն անյարմար է, որովհետև նոքա մեր գաւառին ծանոթ չեն, և

¹ Գյուղ Երևանի նահանգի Սուրմալու գավառում, Իգդիր գավառակում:

² Մի բառ անընթեռնելի է:

³ Ըստ երևոյթին հեղինակը նկատի ունի կոտորածներից որբացածներին:

⁴ Անընթեռնելի է:

կամայ ակամայ պետք է մեզ յանձնին, այսպիսով միայն ձեռք է ձեռք անցնելով օգնութեան գործը կ'ուշանայ, ուրիշ ոչինչ:

- զ) Այնուամենայնիւ անհրաժեշտ է այդ օգնութիւնը մի պաշտոնապէս ճանաչուած հաստատութեան կամ անձի յանձնիլ, մեզանում ընկեր[ութեան] ճիւղ չը կայ, իսկ միակ պաշտոնական անձը, որ ն' ծանոթ է գործին ն' այժմ անում է, ինչ որ հնարաւոր է, դա գաւառիս գործակալն է, իրերը պետք է ուղարկել նորա՝ Հմայեակ վրդ[ա]պ[ետ] Արշարունու անունով: Ինչ ասիլ կուզի, որ նա մեն մենակ չի կարող այդ գործը կատարել, իսկական բաշխումը կը կատարենք մենք՝ ես, ուսուցիչ Խաչատուր Աբրահամեանը և տեղացի երիտասարդ Ներսէս Ներսիսեանը: Չը գիտեմ այս որքան յարմար կը համարէք:

Վերջացնում եմ նամակս կրկնելով՝ որ չը պետք է մոռանալ, որ շարունակ գալիս են նոյնպէս մերկ, նոյնպէս ցրտահար, սոված, հիւանդ: Չը պետք է մոռանալ, որ ցրտերն ընկնում են և պէտք է չափազանց շտապել, շատ շտապել: Կաւելացնեմ և այս, որ հացի մասին չը պէտք է մտածել, ցորենն էժան է և գիւղացիք չեն մերժում ցորեն հաւաքել նրանց համար:

Սպասելով օգնութեան ողջունում եմ ձեզ ի բոլոր սրտէ:

Ձեր Ահարոնեան

Յ. Գ. Հմայեակ վարդապետի համաձայնութիւնն ստացել եմ իւր անունով իրերն ուղարկելու համար, համաձայն են իմ երկու միւս ընկերներն ևս:

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 358, թ. 103-105: Բնագիր, ձեռագիր:

3

22 ա հոկտեմբեր 1896 թ.

Վաղարշապատ¹

Մեծարգոյ Պ[արոն] Հ. Առաքելեան

Ստանալով Ձեր նամակը շտապում եմ անմիջապէս պատասխանել:

Մինչև այժմ Վաղարշապատ են եկել 1270 հոգի գաղթականներ, սոցանից 1212 հայեր են՝ իսկ 58 ասորիներ (իյաղուբի): Բոլոր գաղթականներից 500 հոգի, որ միասին եկել էին Վանից վերջին անգամ համարեա բոլորն էլ տղամարդիկ տեղաւորուած էին վանքի Նորաշէն տների մեջ, իսկ մնացածները՝ մեծ մասը բնակվում են վանքի գոմանոցում (պլանում), իսկ միւս մասը Վաղարշապատ գիւղում, համարեա բոլորն էլ հաց ու կերակուր էին ստանում վանքից Վեհափառի² կարգադրութեամբ, իսկ հիւանդների հ[ա]մ[ա]ր բժիշկ,

¹ Վաղարշապատի գավառում գտնվող արևմտահայերի կացության նկարագրությունը:

² Մկրտիչ Խրիմյան (Խրիմյան Հայրիկ, Մկրտիչ Ա Վանեցի 1820-1907 – Ամենայն հայոց կաթողիկոս (1892-1907):

դեղ և սնունդ հասցրել էին բար[գործական] ընկ[երութեան] տեղիս ճիւղի մի-
ջոցներով: Սեպտեմբեր ամսում վարչութիւնն ունեցել է 85 հիւանդ: Վեհա-
փառի կարգադրութեամբ Վանից եկած 500 գաղթականները, որոնք համա-
րեա բոլորն էլ վաճառականներ և արհեստավորներ էին, գնացել են՝ Երևան,
Տփլիս, Բագու ու Բաթում, իսկ մնացած 770 անձինք, որոնց մեծ մասը
կանայք ու երեխաներ էին, կրկին Վեհափառի կարգադրությամբ ցրուել են
զանազան գիւղեր՝ Վաղարշապատում 30 տուն բաղկացած 158 հոգուց, իսկ
Վաղարշապատի գաւառի գիւղերում՝ Մաստարա¹ 50 հոգի, Թալին² 150
հոգի, Եղուրդ 22 հոգի, Չիբուխչի³ 8 հոգի, Հաջիլար⁴ 12 հոգի, Ղուրդուղուլի⁵
15 հոգի, Սարդարապատ⁶ 15 հոգի, Այլանլու⁷ 12 հոգի, բացի այս վանքի
գումանոցում նոր եկել են 10 տուն ասորիներ 58 հոգուց բաղկացած: Ուրեմն
Վաղարշապատում և Էջմիածնայ գաւառի գիւղերում կան այժմ 500 հոգի
գաղթականներ, որոնց մեծ մասը կազմում են 1 տարեկանից մինչև 14-15 տա-
րեկան երեխաներ և մանուկներ, յետոյ քանակութեամբ երկրորդ տեղը
բռնում են կանայք, իսկ փոքրամասնութիւնը տղամարդիկ: Մնացած գաղթա-
կանների մեծ մասը տեղաւորուած է Երեւանայ գիւղերում, իսկ մնացածնե-
րը՝ Նոր-Բայազետի⁸, Շարուրի⁹ և Ալեքսանդրապոլի գիւղերում:

Մեր ժողոված տեղեկութիւններից երեւում է, որ բացի այստեղ եկած
գաղթականները Իգդիրում ու նրա շրջակայ գիւղերում ժողովուած են մօտ
1200 հոգի հայ գաղթականներ ամենաթշուառ վիճակի մէջ, սոցա մէջ, ինչպէս
պատմում են, տարածուած է տիֆ հիւանդութիւնը և օրեկան 5-6 մահուան
դէպքեր են պատահում: Անցեալ օրերում Տաճկաստանից¹⁰ եկած 3 գաղթա-
կաններ պատմում էին, որ Վանից նորից գաղթել են 100 տուն հայեր մօտ 500
հոգուց բաղկացած, բայց սարերի ձիւնի պատճառու չեն կարողանում սահ-
մանն անցնել:

Այս բոլորից յետոյ պետք է յայտնել և այն հանգամանքը, որ Սուրմալուից
համարեա ամենայն օր գալիս են այստեղ նոր գաղթականներ, որոնք 5-6 օր

¹ Ավան՝ Երևան-Ալեքսանդրապոլ երթուղու համանուն կայարանին կից, այժմ՝ Դալա-
րիկ:

² Ոստիկանական շրջան Երևանի նահանգի Վաղարշապատի գավառում:

³ Գյուղ Երևանի նահանգի Վաղարշապատի գավառում: Այժմ՝ Վարդանաշեն:

⁴ Գյուղ Երևանի նահանգի Վաղարշապատի գավառում: Այժմ՝ Մրգաստան: Տեղի բնակ-
չության նախնիների մի մասը գաղթել է Պարսկահայաստանի Խոյ, Սալմաստ գավառներից
1828-1829 թթ., Արևմտյան Հայաստանի Մոկս գավառից 1915-1918 թթ.:

⁵ Գյուղ Երևանի նահանգի Վաղարշապատի գավառում: Այժմ՝ Արմավիր: Բնակիչների
մեծ մասը գաղթել է Խոյից, Սուրմալուից, Ալաշկերտից, Մուշից:

⁶ Գյուղ Երևանի նահանգի Վաղարշապատի գավառում: Այժմ՝ Հոկտեմբեր:

⁷ Գյուղ Երևանի նահանգի Վաղարշապատի գավառում: Այժմ՝ Ծաղկունք:

⁸ Գյուղ ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ: Այժմ՝ Գավառ:

⁹ Գավառ, «օկրուգ», «մարզ», շրջան Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառում:

¹⁰ Օսմանյան դաժան լծի տակ հեծող պատմական Արևմտյան Հայաստանը, որը 1915 թ.
Մեծ եղեռնից հետո դարձավ հայերից անբնակ ու ամայի:

այստեղ մնալուց յետոյ, Վեհափառի կարգադրութեամբ ցրվում են զանազան գիւղեր:

Սոռացայ նաեւ յիշել, որ գումանցի գաղթականների երեխաներից մօտաւորապէս 50 հոգու ճեմարանի վարչութիւնը բաժանել է աշակերտների հին շորերը: Գալով Ձեր հարցին, թէ որքան նպաստ պետք է սոցա կարիքը հոգալու, դժուար է որոշել, որովհետս բոլորը համարեա շատ քիչ բացառութեամբ, զուրկ են՝ բնակարանից, հագուստից, վառելիքից և սնունդից: Միայն Վաղարշապատի գիւղի մէջ գտնուած գաղթականները ու գումանցում բնակվողները ստանում են վանքից օրեկան հաց ու կերակուր, իսկ մնացածները, որ ցրուած են զանազան գիւղերում, պետք է օգնութիւն ստանան գիւղացիներից, որոնց դրութիւնը նոյնպէս լաւ չէ: Վանքի դիւանատան մէջ գտնուած տեղեկութիւններից երեւում է, որ գիւղացիք դժուարանում են պահել գաղթականներին, որի պատճառու գիւղերը ցրուած գաղթականներից մի քանիսը կրկին վերադարձել են Էջմիածին և խնդրում են ուրիշ գիւղ ուղարկելու:

Մնամ Ձեզ յարգ. [ստորագրութիւն]

«[Մակագրութիւն] Ստ. 28 հոկտ. [18]96 թ. № 294»

ՀՄԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 358, թ. 107: Բնագիր, ձեռագիր:

4

23 հոկտեմբերի 1896 թ.

Կարս¹

Կովկասիան հայոց բարեգործ ընկերութեան յարգելի խորհրդին

Վերադառնալով վիճակիս գիւղերում ապաստան գտած գաղթականներին արածս այցելութիւնից, շտապում եմ հրաւիրել յարգելի վարչութեանս լուրջ ուշադրութիւնը այդ դժբախտների սոսկալի կացութեան վերայ: Կարսի նահանգում այժմս ապաստանած են մոտ 4500 հոգի նոր գաղթականներ, որոնք ոչ զգեստ ունեն, ոչ ուտեստ և ոչ անկողին: Ընտանիքներից մեծ մասը զուրկ հասակաւոր աշխատաւոր անդամներից՝ բաղկացած են կանանցից, փոքրահասակ երեխաներից, որոնց տեսքը սարսափ է ազդում այցելուին: Այժմս վրայ է հասնում տիւրոյս ցրտաշունչ ձմեռը իր կորստաբեր հետևանքներով այդ մերկանդամ թշուառների համար և ստիպում օր առաջ մտածել

¹ Կարսի առաջնորդական փոխանորդի համառոտ զեկուցագիրը ԿՀԲԸ նախագահին՝ մարզում գտնվող հայ փախստականների ծանր դրութեան մասին:

այդ դժբախտների դրութեան մասին, որոնց մէջ հենց այժմեանից տարածուած են տիֆ, և այլ տարափոխիկ հիւանդութիւններ: Սարսափելի պետք է լինի այդ թշուառների կացութիւնը, եթէ օր առաջ զգալի օգնութիւն չը հասցնենք նոցա, ուստի սրանով աղերսում եմ յարգելի վարչութեանս՝ շտապել օգնութեան, որպէսզի դատապարտուած չը լինենք տեսնելու, թէ ինչպէս է մեռնում մեր արիւնակից եղբայրը սովից ու ցրտից այն ժամանակ, երբ եղբայրակիցները հազարներ են վատնում շռայլութեան վրայ:

Փոխանորդ վիճակին Կարուց Եղիշէ [ստորագրություն]

«[Մակագրութիւն] Ստ[ացուել է] 4 նոյեմբերի 1896 թ. № 301 արձ[անագրութիւն] № 311896»:

ՀԱՍ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 358, թ. 130: Բնագիր, ձեռագիր:

5

13 սեպտեմբերի 1897 թ.
Աղստաֆա¹

Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերութեան յարգելի խորհրդին

Ամսոյս 12-ին մի հեռագրով տեղեկացրի յարգելի խորհրդիդ, որ Աղստաֆա են եկել 80 չափ մեծ ու փոքր գաղթականներ գուրկ ամենաչնչին միջոցներից, սակայն մինչև որ դոցա մասին խորհուրդը ոչ մի օգնում չհասցրեց: Այս գաղթականների մեծ մասը հիւանդ և անկար են, բնակուելու տեղ չկայ, քարվանսարայի մի բացօթեայ անկիւնում տեղաւորուել են, զիշերները սաստիկ ցուրտ, իսկ ցերեկները շոգ, որից ևս շատանում է հիւանդների թիւը: Վերջապէս երեկ սկսեց անդադար յորդ անձրև գալ, իսկ այդ թշուառները մի տեղ չգտան պատսպարելու: Ամբողջ զիշերն անցկացրին անձրևի տակ, որի հետևանքն այն եղաւ, որ մի ջահել պատճառաւոր կին այսօր առաւտտիան վախճանուեց և այստեղ մի կերպ հողին յանձնեցինք: Կան սոցա մէջ և մի քանի անկար² հիւանդներ եթէ վաղօրոք բժշկական օգնութիւն չհասցնուի բոլորը կը կոտորուին: Տեսարանը սարսափելի է, ուստի խոնհարաբար խնդրում եմ նամակս ստանալու պէս շուտով օժանդակութիւն հասցրեք սոցա ճանապարհաձախքը հոգալու, թէ այստեղ բոլորը կը փչանան: Մենք անձար ենք, մեր սեփական միջոցներով սոցա ճանապարհի ձգելու, իսկ այդպէս թողնել չի կարելի:

¹ Նամակ Աղստաֆայում ապաստանած ԿՀԲԸ-ի հայ փախստականների թվաքանակի և ծանր դրության մասին:

² Անկարող, անգոր:

Յուսամ յարգելի խորհուրդ կը մտնի այդ թշուառների դրութեան մեջ և շուտափոյթ օգնութեան կը հասնի առանց ժամանակ կորցնելու:

19 հոգի այր մարդ

21 [հոգի] կին մարդ

9 [հոգի] պատանիներ 10-15 տարեկան

33 [հոգի] մանր երեխաներ

Բոլորը Վանի նահանգից են թուրք-պարսկական սահմանի մոտի գիւղերից:

Խորհրդին՝ [ստորագրութիւն]

«[Մակագրութիւն] 16 սեպտ[եմբերի] 1897 թ. № 302 արձ[անագրութիւն]
№ 34 1897»:

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 360, թ. 116-116 շրջ.: Բնագիր, ձեռագիր:

6

№ 7

13 յունվարի 1897 թ.

Ալեքսանդրապոլ¹

Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան Յարգապատիւ խորհրդին

Վարչութիւնս պատիւ ունի զեկուցելու, որ նա համաձայն յարգապատիւ խորհրդիս գրութեան, որ ի16 էն նոյեմբերի 1896 ամի № 275, արդէն հաւաքել է մանրամասն տեղեկութիւններ քաղաքումս գտնուած գաղթականների կացութեան մասին (24 ընտանիք) և այժմ սպասում է գաւառիս գործակալներից նոյնպիսի տեղեկութիւնների գիւղերում գտնուած գաղթականների մասին, որպէսզի առանց ուշացնելու միասին ներկայացնի յարգելի խորհրդիդ: Ի նկատի ունենալով, որ Աստրախանի տիկնայք և օրիորդները իրանց թեմական Առաջնորդի միջոցով ուղարկել են վարչութեանս հագուստեղէններ, որոնք վարչութեանս ստանալուն պէս բաժանելու է գաղթականներին և բացի այդ, որ քաղաքիս ժողովարանը ամսիս 11-ին գաղթականների օգտին պարահանդես տուց և արդիոք ունեցավ մօտ 2000 ռ[ուբլի] վարչութեանս սա այժմ կարիք է զգում 200 ռ[ուբլի] դրամի գաղթականներին օգնելու համար (բնակարանների վարձելու, բժշկական օգնութեան և ապրուստի միջոց

¹ ԿՀԲԸ-ն Ալեքսանդրապոլի մասնաճյուղի զեկուցագիրը նահանգում հաստատված հայ փախստականների համար դրամ հանգանակելու մասին:

հասցնելու համար): Ուստի պատիւ ունի խոնհարաբար խնդրելու յարգելի խորհրդից յիշեալ գումարը, յատկացնելու, որ եթէ ուրիշ պետքեր զգացունին գաւառիս գաղթականների մասին տեղեկութիւնները ստանալուց յետոյ, վարչութիւնս իսկոյն կը տեղեկացնի այդ մասին:

Նախագահ վարչութեան՝ [ստորագրութիւն]
Գործավար՝ [ստորագրութիւն]
[Մակագրութիւն] «Ստ[ացուած է]17 յունուարի N° 18»

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 357, թ. 170-170 շրջ.: Բնագիր, ձեռագիր:

7

N° 9

14 յունուարի 1897 թ.

Նուխի¹

Տեղական վարչութիւնս մեծաշնորհակալութեամբ ստացաւ մեծարոյ խորհրդիդ ուղարկած յաջորդ գաղթականների երկու հարիւր (200) րուբլի:

Պատիւ ունենք յայտնելու ի տեղեկութիւն Մեծարգոյ խորհրդիդ, որ վարչութիւնս խնամուած է Նուխում սա այժմ հարիւր տառապելալի, չհաշուելով շրջագայողներին, որոնք նպաստ ստանալով հեռանում են քաղաքից:

Խնամուող հարիւր հոգին միանգամայն գուրկ են հագուստից և որ գլխաւորն է՝ կոշիկներից: Այս ողորմելիները ամբողջ գիշերները պատկում են վարչութեանս տուած բնակարաններում մերկանդամ, որի հետևանքն եղել է այն, որ այսօր ունենք քաղաքումս դոցանցից բազմաթիւ հիւանդներ, որոնք աւելի են դժուարացնում վարչութեանս գործը, մի քանիսն էլ վախճանուել են:

Մեծարոյ խորհրդիդ ուղարկած երկու հարիւր ռուբլիով, ինչպէս նաև մեր հանգանակածներով վարչութիւնս միմիայն կարողանում է մատակարարել նոցա բնակարան, վառելափայտ, լուսաւորութիւն, թէյ և շաքար կիրակի օրերը միւ և շատ չնչին նպաստ դրամով առօրեայ մանր ծախքերի համար այնպէս որ վարչութիւնս հնարաւորութիւն չունի ամեննին դոցա ազատելու հագուստի և կոշիկների գրկանքից, որ և շատ անհրաժեշտ հանգամանք է հիւանդութիւններից գերծ պահելու համար:

Հագուստեղէն ու կոշիկք քաղաքումս ձեռք բերել անհնարին է մեզ համար, որովհետև տեղացիք զլանում են տալ, իսկ նորից պատրաստել տալ փողով, այդ շատ թանկ է նստում վարչութիւնս. ուստի պատիւ ունենք խնդրել Մեծ խորհրդիդ մտնել վարչութեանս անել դրութեան մէջ, խղճալ գաղթականաց և հնարաւորութեան չափ նեղութիւն կրել փութով հասցնել

¹ Նուխիի ԿՀԲԸ-ն մասնաճյուղի գեկուցագիրը կենտրոնական վարչութեանը ստացված գումարը տնօրինելու մասին:

հին հագուստեղէն և կոշիկ, որպէսզի կարենանք մի կերպ կառավարել դոցա այս ձմեռ:

Նախագահ վարչութեան՝ Եղիշէ քահանայ Ահարոնեան
Գործավար՝ Գ. [ստորագրութիւն, անընթեռնելի է]
[Մակագրութիւն] «Ստ[ացուած է] 24 յունւ[արի] 97 № 28,
արձ[անագրութիւն] № 5 1897»

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 357, թ. 185-185 շրջ.: Բնագիր, ձեռագիր:

8

4 փետրուար 1897 թ.

[Թիֆլիս]

№ 62¹

Նորին բարձր Սրբազանութեան Արիստակէս Արի. եպիսկոպոս Սեդրակեանին²

Համաձայն իւր կազմաւ պետք է համարում խորհուրդս տեղեկութիւններ տալ Սրբազանութեան Կովկասում գտնուող գաղթականների թուի, դրութեան և մինչև այժմ ստացած նուէրների ու նրանց գործադրութիւն մասին:

Ինչպէս զիտէ Ձեր Սրբազանութիւնը, գաղթականները կենտրոնացած են գլխաւորապէս Կարսի շրջանում, Երևանեան նահանգում և Չերնոմորեան շրջանում: Ամենամեծ թիւը գտնուում է Կարսի շրջանի գիւղերում: Նրանց թիւը այդտեղ հասնում է մոտ 24.000-ի: Երևանեան նահանգում, թուով մոտ 10.000 նրանք պատսպարուիլ են գլխաւորապէս Սուրմալուի (Բգդիրի), Վաղարշապատի և Երևանի գաւառներում:

Մի մասը գաղթականների, պետք է ասել, փոքր ի շատ է լաւ վիճակ ունեցող մասը, գործ և աշխատանք գտնելու յոյսով, գնացել են զանազան քաղաքներ Բագու, Թիֆլիս, Բաթում, Գանձակ, Նուխի, Շուշի և այլն: Սակայն այնտեղ էլ նրանց մեծ մասը գործ չգտնելով ունեցածներն էլ ուտելով մնացել են զուրկ որևէ միջոցից: Իհարկէ, դեռ քաղաքներում գտնուող գաղթականները որևէ կերպով օգնութիւն են ստանում նրանց կերակրում են բնակիչները, հագուստեղէն տալիս, մանր զբաղմունքներ են ունենում և այլն, բայց

¹ ԿՀԲԸ-ն հաշվետվությունը Վրաստանի և Իմերեթի հոգևոր առաջնորդ Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանին ստացված գումարների և փախստականներին հետագա օգնություն ցուցաբերելու մասին:

² Սեդրակեան (Մելիք-Առաքելեան) Արիստակէս Սեդրակի – բանասեր, պատմաբան, եկեղեցական գործիչ, Էջմիածնի միաբանության անդամ: 1882 թվականից՝ եպիսկոպոս: Եղել է Երևանի Ս. Կարապետ, Էջմիածնի Ս. Գայանէ վանքերի վանահայր (1869-1882), Տաթևի, Արցախի, Վրաստանի, Իմերեթիայի և Աստրախանի հայոց թեմերի առաջնորդ (1867-1906), Գևորգյան ճեմարանի ուսուցիչ (1874-1876) և տեսուչ (1891-1893):

մեծամասնութեանը այն է կանանց և երեխաների, որոնք մնացել են Կարսի և Երևանի նահանգների գիւղերում, դրութիւնը շատ ծանր է գիւղացիները հազիւ կարողացել են տալ նրանց անկյուններ բնակութեան համար, խոնաւ և ցուրտ, և ցամաք հաց կամ ցորեն, ալիւր, իսկ հագուստեղէն նրանք չունին, որ տան: Այդ պատճառով մերկ և անօթի գաղթականներն սկզբում մեծ նեղութիւններ կրեցին, մինչև որ Ընկերութիւնս կարողացաւ նրանց օգնութեան հասնել: Սեպտեմբերից սկսած Խորհուրդս տեղեկութիւններ հավաքելով իւր ճիւղերից, իւր ձեռքն առաւ գաղթականներին օգնելու գործը:

Այդ բանի համար Խորհուրդս ստացաւ մինչև այս տարվա սկիզբը յօժանդակումներ 19.248 ռ[ուբլի]-74 կ[ոպեկ], որից 8521 ռ[ուբլի] ստացած է Թիֆլիսից, 5178 ռ[ուբլի] 72 կ[ոպեկ] ստացած է Ձերդ Սրբազանութիւնից, Բագուից ստացած է 2250 ռ[ուբլի], Русские Ведомости¹ խմբագրութիւնից 751 ռ[ուբլի] Մոսկվայից 500 ռ[ուբլի] իսկ մնացած գումարը (2047 ռ[ուբլի] 2 կ [ոպեկ]) ստացած է զանազան տեղերից:

Ստանալով այդ նուէրները և մոտ 3000 կտոր զանազան հագուստեղէն, Խորհրդիս գաղթականներին սկսեց օգնել՝ Երևանեան նահանգում՝ Երևանի, Վաղարշապատի ճիւղերի և Իգդիրում յատկապէս այդ նպատակով հաստատուած ինսամակալութեան միջոցով Կարսի նահանգում՝ Կարսի և Կաղզուանի, իսկ Բաթումի շրջանում՝ Բաթումի ճիւղի միջոցով:

Ստացած նուէրներից Խորհուրդս ուղարկեց մինչև յունվար ամիսը Կարս-1950 ռ[ուբլի], Կաղզուան-1000 ռ[ուբլի], Իգդիր 1550 ռ[ուբլի], Վաղարշապատ-700 ռ[ուբլի], Երևան 640 ռ[ուբլի], և Բաթում 715 ռ[ուբլի] ընդամենը 6555 ռ[ուբլի], իսկ Թիֆլիսում գործադրուել թէ այստեղի գաղթականների և թէ զաւառների գաղթականների համար հագուստներ և վերմակներ ու ներքնակներ գնելու համար 4012 ռ[ուբլի] 138 կ[ոպեկ]: Ընդամենը 1057 ռ[ուբլի] 35 կ[ոպեկ]: Խորհուրդս գնել է 1500 հատ զինուորական շինելներ², մօտ 4000 արշ[ին]³ կտաւ⁴, կոշիկներ, գլխակներ 300 հատ վերմակ և ներքնակ և ուղարկել է ճիւղերին, որոնք իրենք ևս ստացել են թէթն նուէրներ թէ դրամով և թէ հագուստեղէնով, այսպէս, որ շնորհիւ այդ բոլորի կարելի է ասել, որ գաղթականները կարողացել են ապահուել սովամահ լինելուց հիւանդութիւնները հետզհետէ պակասել են: Խորհուրդս աշխատեց հիւանդանոցներ բանալ նաև Իգդիրում և Կարսում, բայց թոյլտութիւն չեղաւ և հիւանդները բժշկուում են մասնաւոր կերպով: Ընդամենը Խորհուրդս գործադրեց 1896 թ.

¹ Ռուսական հասարակական-քաղաքական լրագիր, որը լոյս է տեսել 1863-1918 թթ. – սկզբնական շրջանում շաբաթը երեք անգամ, իսկ սկսած 1868 թ.՝ ամեն օր: Հիմնադիրն ու առաջին խմբագիրը եղել է Ն. Ֆ. Պավլովը:

² Զինվորական տաք վերարկու, գրատ:

³ Երկարության ուսական չափ: Մեկ արշինը հավասար է 71 սմ:

⁴ Կտավատ բոյսից ստացված թելից՝ վուշից, գործած կտոր, քաթան: Առհասարակ՝ բամբակյա գործվածքներ:

սեպ[տեմբերից] յունվար 1897 թ. 10570 ր[ուրի] 38 կ[ուպեկ] (1896 թ. սեպտ[եմբեր]-ից): Յունվարից յետոյ դարձիալ Խորհուրդս ուղարկել է հիւանդներին 2500 ր[ուրի]:

Նախագահ՝ [ազգանունը բացակայում է]
Քարտուղար՝ Հ. Առաքելեան

ՀԱՍ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 967, թ. 34-35 շրջ.: Բնագիր, ձեռագիր:

Лилит Косян – Отчеты филиалов Кавказского армянского благотворительного общества о состоянии беженцев Западной Армении, их количестве и оказанной им помощи в 1890-х гг.

Во второй половине XIX века Османская империя продолжила осуществление на государственном уровне жесткой политики по отношению к находящимся под ее властью христианским народам, в особенности к западным армянам.

Насилие в отношении армян наиболее ярко проявилось в годы правления Абдул-Гамида II (1876-1908), организатора первого этапа Геноцида армян, когда было вырезано до 300.000 армян, проживавших главным образом на территории Западной Армении. Спасшиеся от поголовных погромов армяне мигрировали в разные страны. Различные благотворительные, общественные и религиозные организации и компании, как армянские, так и зарубежные, протянули беженцам руку помощи. Одной из таких организаций было Кавказское Армянское Благотворительное общество (КАБО) созданное в 1881 г. Для того чтобы лучше организовать помощь, в Совете КАБО решают в каждом своем филиале составить комиссию, члены которой должны были ознакомиться с положением беженцев и собрать подробные статистические данные об их количестве, социальном положении и требуемой помощи. На основании полученных данных КАБО в пределах своих возможностей оказывало помощь беженцам. В публикуемых документах указано количество беженцев из Западной Армении, их положение и оказываемая им помощь.

Lilit Qosyan – Reports of the Branches of the Caucasian Armenian Benevolent Society on the Status of Western Armenian Refugees, their Numbers and the Assistance Provided to them in the 1890s

In the second half of XIX century the Ottoman Empire continued implementing a strict policy at the state level against Christian nations who were under its rule, especially against Western Armenians. The violence against Armenians was most clearly manifested during the reign of Abdul Hamid II (1876-1908), the organizer of the first phase of the Armenian Genocide, when about 300,000 Armenians living in the territories of Western Armenia were slaughtered. Armenians who survived after these massacres migrated to different countries. Various charitable, public and religious organizations and companies, both Armenian and foreign, assisted the refugees. One such organization was the Caucasian Armenian Benevolent Society (CABS) established in 1881. In order to better organize the assistance the Council of CABS decided to set up committees in each of its branch, whose members were supposed to learn about the situation of refugees and collect detailed data on their number, social status and the required assistance. Based on these data CABS provided assistance to the refugees to the extent possible. The published documents indicated the number of refugees from Western Armenia, their social status and the assistance they had received.